

УДК 341.1/8(343.3)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.6>

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВІДСТУПІВ ТА ОБМЕЖЕНЬ ВІД МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ

Булавіна Світлана Євгенівна,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету
Волинського державного університету імені Лесі Українки

Гороть Алла Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
юридичного факультету
Волинського державного університету імені Лесі Українки

Пріоритет прав і свобод людини на початку ХХІ ст. є доктринальною аксіомою та системоутворюючим принципом, що конструює основи правопорядків демократичних правових держав сучасності. Більшість держав об'єднали зусилля для вироблення критеріїв визначення обсягу і змісту прав людини, засобів їх забезпечення та захисту, створивши потужну наднаціональну систему відповідних механізмів у рамках ООН, РЕ, ЄС тощо. Разом із тим події (політичні, економічні) останніх десятиліть ставлять перед юридичною наукою низку гострих питань щодо обмеження цих прав у певних ситуаціях та юридичну силу цих рішень, також характер внутрішньої юрисдикції держави щодо цих прав, співвідношення принципу пріоритетності прав людини із принципом суверенітету, компенсаторну функцію наддержавних структур у випадках невиконання національними державами функцій гаранта прав і свобод людини на своїх територіях. У статті показано, що, незважаючи на те, що права людини існують у вигляді міжнародних стандартів, існують умови, за яких держави можуть законно втручатися в певні права людини шляхом обмежень або відступів.

Саме такі обмеження і відступи були застосовані під час пандемії ХХ століття, яка інколи унеможлилювала висловлення власних поглядів і спільні протести на публіці. Крім медичних небезпек і занепокоєнь, регульовані урядом блокування були одними з основних причин цього. Тому обмеження широкого кола прав людини, включаючи свободу зібрань, не призвели до повного мовчання, вивикали і викликають широке занепокоєння у суспільства. І саме в такій ситуації виникає питання про стандарти прав людини, які закріплені на міжнародному рівні, та чи має право держава обмежувати права людини в таких випадках. Обмеження торкнулися таких прав, як: право на свободу вираження поглядів і свободу зібрань та асоціацій. Під час пандемії стало зрозуміло, що пандемія загострила наявні проблеми з правами людини. Багато суспільних проблем посилювалися від соціально-економічної нерівності до відсутності політичної свободи, ці невдоволення і проблеми виникли не через біомедичні причини, а через те, як держави реагували на спалах хвороби. З точки зору як прав людини, так і демократії це становить серйозну небезпеку.

Будучи міжнародними, стандарти права людини через свою невідчужуваність, їх природний характер в окремих випадках можуть зазнавати певних обмежень і в низці міжнародних актів прописані правила, згідно з якими держави можуть ввести певні обмеження прав людини, незважаючи на їх універсальність та невідчужуваність. Такими винятками є епідемії та пандемії, які самі по собі загрожують здійсненню прав людини, особливо права на життя та права на здоров'я, які є природними правами. Хоча обмеження певних свобод може бути тимчасово необхідним для боротьби зі спалахом епідемій, таке обмеження має бути ретельно обмежене та постійно контролюватися, щоб уникнути зловживань.

Ключові слова: відступи, держава, міжнародний рівень, міжнародні стандарти, невідчужуваність, свобода зібрань, права людини, обмеження.

Bulavina Svitlana, Horot Alla. Legal grounds for deviations and limitations from international human rights standards

The priority of human rights and freedoms at the beginning of the 21st century is a doctrinal axiom and a system-forming principle that constructs the foundations of the legal systems of modern democratic legal states. The majority of states have joined efforts to develop criteria for determining the scope and content of human rights, means of ensuring and protecting them, creating a powerful supranational system of relevant mechanisms within the framework of the UN, Council of Europe, EU, etc. At the same time, the events (political, economic) of recent decades pose to legal science a number of acute questions regarding the limitation of these rights in certain situations and the legal force of these decisions, as well as the nature of the state's internal jurisdiction over these rights, the relationship between the principle of priority of human rights and the principle of sovereignty, the compensatory function of supranational structures in cases of failure of national states to fulfill the functions of guarantor of human rights and freedoms on their territories. The article shows that despite the fact that human rights exist in the form of international standards, there are conditions under which states can legally interfere with certain human rights by way of restrictions or concessions.

Such restrictions and concessions were applied during the pandemic of the 20th century, which sometimes made it impossible to express one's own views and to protest together in public. In addition to medical hazards and concerns, government-regulated lockdowns were one of the main reasons for this. Therefore, restrictions on a wide range of human rights, including freedom of assembly, did not lead to complete silence, and caused widespread concern in society. And it is in such a situation that the question arises about human rights standards that are established at the international level and whether the state has the right to limit human rights in such cases. Restrictions affected such rights as: the right to freedom of expression and freedom of assembly and association. During the pandemic, it became clear that the pandemic exacerbated existing human rights problems. Many social problems have intensified, from socio-economic inequality to the lack of political freedom, these discontents and problems arose not because of biomedical reasons, but because of how states responded to the outbreak of the disease. From the point of view of both human rights and democracy, this poses a serious danger.

Being international standards of human rights due to their inalienability, their nature may in some cases be subject to certain restrictions, and a number of international acts prescribe rules according to which states can introduce certain restrictions on human rights despite their universality and inalienability. Such exceptions are epidemics and pandemics, which in themselves threaten the exercise of human rights, especially the right to life and the right to health, which is a natural right. Although the restriction of certain freedoms may be temporarily necessary to control the outbreak of epidemics, such restriction must be carefully limited and constantly monitored to avoid abuse.

Key words: *concessions, state, international level, international standards, inalienability, freedom of assembly, human rights, restrictions.*

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні підстав порушення міжнародних стандартів прав людини в надзвичайних ситуаціях.

Категорія прав людини, а разом з нею і проблема їх забезпечення, постає як одне з центральних питань сучасної юридичної науки.

Ознакою сучасної правової доктрини став концепційний плюралізм та поява синтетичних міжконцепційних підходів до прав людини, формування нових методологічних підходів до праворозуміння. Дослідження сучасного праворозуміння та сприйняття прав людини має принципове значення в аспекті цього дослідження для з'ясування сутності та змісту міжнародних стандартів прав людини.

Незважаючи на зазначену багатоманітність концепцій, слід погодитись з С.О. Верлановим, який пише, що, незважаючи на плюралізм підходів до визначення природи прав людини, основних філософсько-правових тенденцій, які покликані пояснити цей правовий феномен, кожна з них характеризується певним спільним мінімумом об'єктивно властивого насамперед завдяки тому, що йдеться про права особливого суб'єкта – людини як представника людства. Вчений зазначає, що той факт, що індивід незалежно від місця його перебування та культурних особливостей залишається людиною, дає підстави твердити про всезагальний характер деяких прав, які йому належать, їх універсальну природу [1, с. 21].

Потрібно відзначити, що сучасні концепції виділяють право на життя, право на свободу думки, право на власну громадянську позицію набули ознак невід'ємності та невідчужуваності і мають позадержавне походження, закріплені як обов'язкові в багатьох міжнародних документах з прав людини, в яких розкривається розуміння сутності прав людини як її невід'ємних рис, без яких вона не може бути повноправним членом суспільства [2, с. 13].

Саме тому права людини та обов'язок їх забезпечення є вимогою, що висувається до держави, стоїть вище за неї, не залежить у своєму імперативному характері від волевиявлення держави. Держава не висловлює свою згоду на надання чи ненадання прав людини, на забезпечення чи незабезпечення їх захисту. Цей обов'язок покладено на державу через саму природу цих прав, через їх природний характер і похідний, штучний характер держави. І саме тому до переліку суверенних прав держави не входить право визнавати чи не визнавати певні права за людиною. Суверенним правом держави є лише обрання способів забезпечення і механізмів контролю за їх реалізацію.

Ці права у сучасному світовому співтоваристві існують як міжнародні стандартно-норми прав людини, які є показником рівня розвитку людської цивілізації, віддзеркаленням потреб світової спільноти та її цінностей на конкретно-історичному етапі. Крім того, ці загальновизнані норми прав людини, які притаманні як міжнародному, так і внутрішньодержавному праву, відбивають історично досягнутий рівень демократії та гуманності суспільства на міжнародному та внутрішньодержавному рівні. Ні міжнародний договір, ні внутрішньодержавний закон не можуть обмежити права людини [3, с. 116]. Цим підкреслюється невідчужуваність прав людини, їх природний характер.

Проте в певних ситуаціях держава може відступати від взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо забезпечення прав людини, в низці міжнародних актів прописані правила, згідно з якими держави можуть ввести певні обмеження прав людини, незважаючи на їх універсальність та невідчужуваність. Такими винятками є епідемії та пандемії, які самі по собі загро-

жують здійсненню прав людини, особливо права на життя та права на здоров'я. Тому в окремих випадках державам у боротьбі з цими явищами важко дотриматися прав людини і гарантувати їх здійснення. Право на життя найбільш очевидно постраждало від спалаху пандемії ХХІ століття, що забрала життя десятки тисяч людей у всьому світі. Виходячи зі змісту стандартів прав людини, держави зобов'язані захищати людей від позбавлення життя, спричиненого приватними особами. Це зобов'язання можна тлумачити як захист людей від загроз життю з боку інших людей, які переносять інфекційну та смертельну хворобу. Обов'язок держав, який впливає з такого зобов'язання, – поважати та забезпечувати право на життя, а також виходячи з понять, які охоплюють передбачувані загрози, то і вжиття заходів для боротьби з хворобами, що загрожують життю.

Профілактика та лікування епідемій також є аспектами права на здоров'я, а також доступу до охорони здоров'я. У цьому контексті інші відповідні аспекти права на здоров'я включають доступ до безпечної та питної води та належних санітарних умов, а також доступ до достатнього харчування та житла. Питання щодо дотримання права на безпечне та здорове робоче середовище, яке є ще одним відхиленням права на здоров'я, особливо виникають стосовно медичних працівників, які займаються доглядом за пацієнтами та рідними, які перебували в контакті з хворим.

Зв'язок між захистом права на життя та захистом права на здоров'я є найбільш очевидним. Фактично поширення інфекційної хвороби, яка переповнює систему охорони здоров'я, загрожує не лише життю тих, хто заразився хворобою та потребує медичної допомоги, а й праву на життя та доступу до медичної допомоги осіб, які продовжують потребувати лікування від інших захворювань [4; 5; 6; 7].

Якщо, з одного боку, пандемія підкреслює необхідність відстоювання прав на життя і здоров'я для збереження нормального життя демократичного суспільства, з іншого – це також свідчить про напруженість між цими та іншими правами, які в умовах сучасності гостро відчуються у суспільствах, а також провокують певні негативні настрої.

Деякі права людини (наприклад, свобода від катувань і рабства) є абсолютними і не допускають обмежень, балансуєчи з іншими правами або відхиленнями. Проте більшість прав людини не є абсолютними і можуть бути обмежені, хоча й у певних межах. Угоди про права людини спеціально передбачають два інструменти, які можуть і використовуються державами для вжиття заходів для подолання епідемії і пандемій, які порушують деякі права людини: обмеження та відступи [4].

Обмеження дозволяють саме збалансувати індивідуальні та колективні інтереси і закладені в низці положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Європейській конвенції прав людини та Протоколах до неї. Обмеження неабсолютних прав допускаються, коли вони передбачені законом, відповідно до законної мети, та коли такі обмеження необхідні в демократичному суспільстві та пропорційні визначеній легітимній меті, що означає відсутність іншої менш обмежувальної альтернативи [6; 7; 8].

Прикладом порушення прав людини під час застосування таких заходів є ті обмеження, які вжиті багатьма державами у відповідь на пандемію ХХІ століття, а саме свобода пересування гарантована Загальною декларацією прав людини. Країни фактично обмежили міжнародні подорожі, в тому числі заборонивши в'їзд негромадянам. Багато країн також обмежили пересування в межах своїх кордонів [7].

Також такі права, як право на особисту свободу, зазнали обмеження у вигляді введення обов'язкового карантину для пасажирів, які прибували з-за кордону, а також введення ізоляції людей, у яких підозрюється або відомо, що вони є позитивними на новий коронавірус. Обмежилося і право на заборону громадських зібрань та асоціацій, тоді як заходи спостереження, спрямовані на відстеження контактів за допомогою використання мобільних даних та інших інструментів штучного інтелекту, є викликом повної реалізації права на приватне життя. Це стосується тих прав, які не дають особі відповідно до міжнародних стандартів виявляти свою віру і релігію, оскільки були закриті місця поклоніння. Закриття підприємств і робо-

чих місць також має наслідки для користування правом на працю, особливо працівниками неформальної економіки і взагалі тими, хто не може працювати вдома, а закриття шкіл та університетів впливає на право на освіту.

У низці міжнародних актів про права людини визначають певні законні цілі як підстави для обмеження низки прав, таких як право на повагу до приватного та сімейного життя, свобода виявляти свої права, право на релігію або переконання (стаття 9 ЄКПЛ і стаття 18 МПГПП), свобода вираження поглядів (стаття 10 ЄКПЛ і стаття 19 МПГПП), свобода зборів та асоціацій (стаття 11 ЄКПЛ та статті 21 і 22 МПГПП) і свобода пересування (стаття 2 Протоколу № 4 ЄКПЛ та стаття 12 МПГПП). Громадське здоров'я є одним із визначених в актах цілей, які «можуть бути використані як підстава для обмеження певних прав, щоб дозволити державі вживати заходів щодо серйозної загрози здоров'ю населення або окремих осіб». Потрібно відзначити, що часи надзвичайного стану, що загрожує життю нації, дає можливість державі відступити від деяких своїх зобов'язань про права людини. Відступи полягають у тимчасовому призупиненні певних прав людини і лише тією мірою, якою вони суворо вимагаються щодо надзвичайної ситуації та не суперечать іншим зобов'язанням держави за міжнародним правом, включаючи принцип недискримінації. Відступи повинні також дотримуватися процедур повідомлення, викладених у Статті 4 МПГПП та Статті 15 ЄКПЛ відповідно, які вимагають публічного оголошення надзвичайного стану та відповідного повідомлення [4; 5; 6; 7; 8].

Потрібно відзначити специфіку міжнародних договорів про захист прав людини, які передбачають певні права і заходи для захисту особи, що повинні визнати і реалізувати держави-учасниці договору. Таким чином, вони регулюють не стільки взаємини держав-учасників, як це було в класичному міжнародному праві, скільки стосунки між державами-учасницями і їхніми власними громадянами, захищаючи останніх від перших. При цьому конвенції формують таким чином, щоб вони органічно увійшли до національних правових систем відповідних країн і могли бути викорис-

тані безпосередньо як державними органами, так і громадянами в їхніх відносинах, незалежно від того, чи були вжиті державою спеціальні заходи для впровадження положень цих угод у національне право [9, с. 210].

Саме тому, говорячи про міжнародний договір із захисту прав людини, слід підкреслити, що його міжнародний характер проявляється насамперед не у взаємних зобов'язаннях держав-учасниць такого договору, а в тому, що договір закріплює певні уніфіковані підходи до прав людини, є певним мінімальним стандартом прав людини, що визнається всіма державами. Універсальність основних прав і свобод людини є наслідком саме цієї особливості міжнародних договорів з прав людини.

Для того щоб суб'єкти не посилялися на відступи від прав людини у разі недотримання своїх міжнародних зобов'язань, Комітет з прав людини пояснив, що: «Якщо держави намагаються посилатися на право відступити від положень Пакту під час, наприклад, стихійної катастрофи, масової демонстрації, включаючи випадки насильства, або великої промислової аварії, вони повинні бути в змозі обґрунтувати не тільки те, що така ситуація становить загрозу на життя нації, а також те, що всі їхні заходи, які відступають від Пакту, суворо вимагаються надзвичайною ситуацією. Також для того щоб відступ від ЄКПЛ був можливим, має існувати фактична або неминуха надзвичайна ситуація, залучення всієї нації, загрожуючи організованому життю громади, і є винятковим, «тому що звичайні заходи або обмеження, дозволені Конвенцією для підтримки громадської безпеки, здоров'я та порядку, є явно неоднаковими» [8]. Під час таких обмежень держави повинні вдаватися до останнього лише в крайньому випадку, коли доведеної наявності обмежень явно не досить для реагування на надзвичайну ситуацію. Відступи можуть стати необхідними, чим довше триватимуть обмеження, оскільки обмеження «тривалого характеру, ймовірно, будуть непропорційними до переслідуваної законної мети».

Потрібно відзначити, що ще однією прерогативою держав на введення обмежень є надзвичайні ситуації, про які зазначає Комітет з прав людини, а саме ті, які загрожують життю нації, і пандемію, безумовно,

можна вважати такою. Досить часто дослідники порівнюють пандемію з війною, яка є парадигмальним прикладом надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації. Також не слід вважати, що держава, яка відступає від своїх зобов'язань, автоматично порушує права людини, яка перебуває під її юрисдикцією, тоді як держави, які просто обмежують права людини з міркувань охорони здоров'я, цього не роблять.

Спеціальний доповідач ООН з питань боротьби з тероризмом і правами людини підкреслив, що відхилення від стандартів прав людини є «необхідними для прозорості та підзвітності, коли держави здійснюють надзвичайні повноваження», і що невиконання відступів часто призводить до де-факто надзвичайних ситуацій, які вираховуються з внутрішнього та міжнародно-правового нагляду за надзвичайними повноваженнями. В певних випадках відсутність відступу може означати, що уряд вважає, що ситуація, хоча й надзвичайна, але така, яку можна вирішити, просто обмеживши права людини з міркувань охорони здоров'я.

Будь-які зі згаданих відступів від стандартів прав людини не повинні використовуватися для пропаганди захоплення влади, придушення інакомислення або переслідування меншин.

Щоб не допустити ситуації, коли обмеження прав людини може стати новою нормою, держави повинні прагнути прийняти довгострокову стратегію боротьби з пандеміями, яка не покладатиметься на постійне обмеження або призупинення основних свобод. Вони також повинні остерігатися довготривалих і масштабних наслідків певних заходів. Важливим у цьому є публічність таких заходів, яка має вирішальне значення, незалежно від того, чи приймаються вони шляхом обмежень чи відступів. Останні фактично вимагають офіційного проголошення, тоді як обмеження мають бути передбачені законом, який має бути зрозумілим і доступним для кожного. Ця вимога є важливою для запобігання неправомірному тлумаченню та застосуванню закону і забезпеченню того, щоб особи були точно поінформовані про те, що очікується, як це буде зроблено. У зв'язку з цим варто зазначити, що два права, які не повинні бути ані обмежені, ані призупинені в рамках заходів щодо

боротьби з епідеміями і пандеміями, – це право на інформацію та право на свободу вираження поглядів. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) підкреслила важливість права громадськості на інформацію для успішного подолання пандемії, оскільки це дозволяє повідомляти населення щодо ризиків для здоров'я, які створює пандемія, та стратегій їх пом'якшення. Саме тому право на інформацію також має розглядатися як надання правдивих та повних даних щодо кількості випадків і смертей через епідемію і пандемію.

Досить важливу роль у забезпеченні дотримання прав людини під час пандемії та епідемій відіграють національні та міжнародні суди та відповідні договірні органи. Оскільки в національному праві діє принцип верховенства права, який означає, що всі дії держави мають бути вчинені згідно з правом у тому сенсі, що на всі дії стосовно прав і свобод індивідів виконавча влада уповноважена правом.

Діяльність виконавчої влади здійснюється з тими нормами та принципами, які обмежують її дискреційну владу (тобто вільний розсуд) та унеможливають зловживання нею.

Усі спори стосовно законності актів адміністративних органів вирішуються судами, які є незалежними від виконавчої влади. Саме у судах можуть бути розглянуті позови про обмеження прав людини з точки зору їх законності, необхідності та пропорційності щодо визначеної законної

мети. У разі відступів національний суд або відповідний договірний орган спочатку з'ясовують, чи були дотримані умови для відступу, і, якщо ні, виявляють порушення прав людини, про які йдеться. Якщо відступ виявляється виправданим, національний суд або договірний орган перевірять, чи відповідали ці заходи іншим відповідним нормам міжнародного права та чи вони «суворо вимагалися надзвичайною ситуацією». Саме на суди покладається зобов'язання показати розмір поваги до оцінки, зробленої державою щодо необхідності втручання в права людини.

Згідно із законодавством про права людини, держави зобов'язані боротися з пандеміями, епідеміями, надзвичайними ситуаціями. Міжнародні акти з прав людини допускають обмеження деяких неабсолютних прав для захисту громадського здоров'я. Якщо держави вважають обмеження недостатніми через винятковий характер ситуації, вони також можуть вдатися до відступів. Однак незалежно від причин, за якими держави можуть вибрати обмеження або відступи, надзвичайно важливо, щоб вжиті заходи були обмежені тим, що є строго необхідним для боротьби з пандемією, і не призводило до постійного обмеження прав людини.

Саме тому концепція пріоритету людини над державою є наріжним каменем формування конституційного ладу держав, що належать до європейської цивілізації, і показником рівня демократії в державі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верланов С.О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / редкол.: М.П. Рабінович та ін. Львів : Край, 2009. 196 с.
2. Пушкіна О.В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2008. 21 с.
3. Муса Аль-Сулайбі. Юридична природа міжнародних стандартів прав людини. *Право України*. 2000. № 9. С. 116–119.
4. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 10.09.2022).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.09.2022).
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 11.09.2022).
7. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
9. Ліщина І. Міжнародні механізми захисту прав людини. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. С. 210–238.